

Милица Т. Ћесаревић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Студент докторских студија

УДК 821.163.41-344:398
DOI [10.46793/Uzdanica20.2.129C](https://doi.org/10.46793/Uzdanica20.2.129C)
Оригинални научни рад
Примљен: 2. октобар 2023.
Прихваћен: 8. децембар 2023.

КОМПАРАТИВНО ТУМАЧЕЊЕ НАРОДНИХ БАЈКИ „АЖДАЈА И ЦАРЕВ СИН” И „БАШ-ЧЕЛИК” У НАСТАВНОМ КОНТЕКСТУ

Айспиракџи: Рад отпочиње дијахронијским освртом на изабране методичке перспективе наставног проучавања народних бајки у контексту остваривања бројних наставних циљева. Затим се указује на значај индивидуализованог приступа у наставном тумачењу уз адекватан концепт диференцираних задатака и радних налога у три нивоа тежине за овако обликовану интерпретацију бајки „Аждаја и царев син” и „Баш-Челик”. Компаративно разматрање, стављајући у центар интересовања слике зла и језичко-стилски образац понављања, обезбеђује увид у наративне поступке паралелизма, надовезивања и уклапања, као и постепене фокализације, који воде детаљнијем сагледавању композиционих аспеката. Поред истицања формалних обележја датих бајки, уочавањем и рашчитавањем етнолошког и антрополошког кода, указује се и на конотативне значењске потенцијале, који из њих произлазе.

Кључне речи: народна бајка, понављање, слике зла, индивидуализована настава, методика наставе.

1. НАСТАВНИ ЦИЉЕВИ У ОБРАДИ УСМЕНИХ ПРОЗНИХ ОБЛИКА

Бавећи се местом прозног усменог стваралаштва у наставном контексту и његовим значајем са психолошког аспекта, бројна научна истраживања истичу његову јединствену улогу у образовању, васпитању и развоју детета. У оквиру нашег рада свакако нисмо у могућности да представимо све појединости досадашњих, у традицији потврђених, истраживања о вишеструкој добробити изучавања народне књижевности, како са методичких полазишта, тако и у контексту психолошког и емоционалног развоја детета. Сходно томе, у уводу ћемо дати један груб пресек разматрања на дату тему.

У оквиру студије *Методика књижевної одіоја и образовања Драгутин Росандић* истиче да се у контакту детета са бајком у најранијем узрасту буди песнички доживљај света, те да дечија склоност ка фантастичном развија „предосјећај тајанственог у животу” (Росандић 1986: 653). На темељу датог става, Зона Мркаљ у студији *Насијавно іроучавање народних ірїїоведака и іредања* указује на важност фантазијског и чулног укључивања младог читаоца у бајковни свет, истичући бројне васпитне и образовне аспекте изучавања народних бајки. Њихова ненаметљива и неизвештачена дидактичност учи дете скромности и несебичности, а динамична фабула, живописни ликови, специфични композициони обрасци, те богат и сликовит језик, нуде широк простор за остваривање значајних образовних, естетских и функционалних циљева наставе матерњег језика и књижевности. (Мркаљ 2008: 227)

На истом трагу *методике имаїнације* (Марковић 2020: 94), бавећи се интерпретацијом народне књижевности у разредној настави, Снежана Марковић даје систематичан увид у образовне, васпитне и функционалне могућности наставне обраде ових садржаја. Ауторка истиче значај усмене књижевности за „усмеравање и култивисање читаве психолошке и друштвене динамике личности”, при чему се у подручју васпитања посебно истичу питања мотивације, ставова, намера, способности и склоности, те бројних етичких, моралних и друштвених принципа (Исто 2020: 85). С друге стране, образовне вредности темеље се на уочавању и разумевању заједничких и појединачних карактеристика различитих жанровских облика усмене прозе и поезије, упознавању са друштвено-историјским приликама у којима су ови облици настајали, као и са различитим народним веровањима и обичајима из прошлости српског народа (в. Марковић 2020: 77). Напоследку, функционална знања ученика у процесу обраде истакнутих форми иду у правцу развијања маште, способности замишљања, унутрашње очигледности, стваралачког мишљења, самосталности у запажању, изражавању и закључивању (в. Марковић 2020: 93–99).

Са нешто другачијих полазишта, на изванредан значај бајке за психолошки развој детета указују и различити психоаналитички приступи тумачењу овог прозног жанра, попут студија Бруна Бетелхајма и Марије Лујзе фон Франц. Тако ови аутори јунговског усмерења, откривајући трагове колективно несвесног у бајковном моделу, проналазе да бајка на „симболички начин представља архетипски усмерен процес индивидуализације, тј. унутрашњи процес сазревања и интеграције личности” (Требјешанин 2015: 335). Према датој концепцији, овај књижевни жанр функционише као својеврстан, симболички и фантазијски преображен, путоказ који детету наговештава тешкоће животних изазова и начин на који се треба са њима изборити. С тим у вези, по речима Бруна Бетелхајма, „бајка комуницира са дететом интуитивно, подсвесним разумевањем његове природе”, захваљујући чему

„дете наслућује да бити човек у овом нашем свету подразумева прихватање тешких изазова, али и упуштање у чудесне авантуре” (Бетелхајм 2015: 154).

Имајући у виду претходно изнето у контексту наше теме, опредељујући се за компаративни метод тумачења народних бајки „Аждаја и царев син” и „Баш-Челик”, желимо да у првом реду пружимо иновативан и изазован интерпретативни пут у наставној пракси. Заснивајући тумачење на полазиштима индивидуализоване наставе, у темељ образовног процеса уписујемо циљ да сваки ученик „отпочне свој рад на оном нивоу на ком се најбоље сналази и након тога се креће ка вишим нивоима” (Стојаковић 2000: 233). Сходно томе, сама атмосфера прихватања, уважавања и подржавања разноликих способности и интересовања појединачних ученика отвара пут за јачање интринзичке мотивације и жеље за активним учествовањем у наставном тумачењу и личном афирмацијом. Поред тога, компаративно постављен задатак, који обухвата подсећање на садржаје савладане у претходним разредима¹, остварује праву меру изазовности у овладавању задацима који би се стручном терминологијом сврстали у оне који ученика стављају у *зону наредног развоја*.

2. ЗАСНИВАЊЕ И РЕАЛИЗОВАЊЕ ИНДИВИДУАЛИЗОВАНОГ ПРИСТУПА У НАСТАВНОМ ТУМАЧЕЊУ

Посезањем за принципом индивидуализације у наставној пракси, наставник се суочава са комплексним задатком, који од њега поред стручности и методичности у раду захтева и познавање својих ученика – њихових способности, знања и интересовања. Сходно томе, важно је не хрлити по сваку цену у овако конципиран процес тумачења, јер би његова прерана примена, која подразумева тек површно познавање ученика, без ширег увида у њихов рад и залагање на самим часовима, била контрапродуктивна.

Индивидуализовани приступ тумачењу могуће је применити у оквирима различитих облика наставног рада – специјалног ангажовања појединца, односно индивидуалног рада, групног рада или рада по паровима, индивидуализованог колективног рада, те допунске, додатне и програмиране наставе и слободних ученичких активности (в. Николић 1999: 128). У контексту наше теме, а у сврху што шире могућности практичне примене теоријских поставки и тумачења која ће бити представљена, определили смо се за концепт индивидуализованог колективног рада на темељу диференцира-

¹ Обрада народне бајке „Баш-Челик” предвиђена је по наставном програму за трећи разред основношколског образовања, док се народна бајка „Аждаја и царев син” обрађује у петом разреду основне школе.

них задатака и радних налога, распоређених у три нивоа тежине. Важно је напоменути да током интерпретације на часу задатке са различитих нивоа не треба формалистички одвајати једне од других и ступњевито прелазити од најлакшег ка најзахтевнијем нивоу тумачења, већ одржавати сталну динамику смењивањем радних налога различитих степена тежине. Тиме се успоставља стимулативна атмосфера и динамична равнотежа активног уче-ствовања свих ученика у наставном тумачењу.

Код задатака најнижег нивоа тежине од ученика се очекује да уочавају композиционе правилности жанра (устаљене почетке и завршетке, устаљене бројеве), одређују карактерне особине јунака, препознају фантастичне мотиве и бића, сагледавају и презентују ток догађаја:

Подсетите се основних одлика бајки. Опишите како изгледају уобичајене ситуације којима бајке почињу. Уочите како се завршавају. Издвојте начине на које се формира заплет у датим бајкама. – Које јунаке у њима сусрећемо? Опишите њихове карактеристике – изглед, порекло и особине. – Пратите пут главног јунака. Које су то кључне тачке његовог кретања за ток радње?

Код задатака средњег нивоа тежине од ученика се очекује да разликују главне од споредних мотива, односно динамичне спрам статичних, уочавају фантастичне и реалистичне мотиве, образлажу узрочно-последичне везе у току догађаја, уочавају доминантне стилске аспекте:

Пратећи пут кретања главног јунака, пронађите у тексту тачке његовог заустављања. Шта се дешава у тим тренуцима? Образложите на који начин заустављање јунака утиче на композицију. – Издвојте мотиве који се везују за јунаково кретање с једне стране, а оне који се везују за његово заустављање са друге. Шта примећујете? – Размислите како одлуке јунака у кључним тренуцима утичу на ток радње. На које особине јунака упућују такве одлуке и понашања? – Која стилска средства запажате у текстовима? Издвојте примере. – Издвојте фантастичне и реалистичне мотиве у овим бајкама. Образложите њихову уметничку улогу. Пронађите делове текста у којима препознајете реалистично представљене међуљудске односе, схватања, тежње и веровања. – Које хришћанске мотиве уочавате у том контексту?

Код задатака најзахтевнијег нивоа тежине од ученика се очекује да синтетички презентују жанровске особености бајке, примећују улогу стилских аспеката у композиционом обрасцу, критички и аргументовано образлажу поступке јунака, уочавају постојање скривене симболике појединих мотива и на подстицај наставника откривају њихова могућа значења:

Издвојте ликове, поступке, ситуације и мотиве које типично сусрећете у бајкама. Којим су стилским средствима обликоване одлике које сте издвојили? – Размислите које све функције може имати сваки од стилских образаца које сте уочили. Издвојте примере у тексту. – Како све то утиче на композициони образац бајки? Упоредите композиције двеју бајки. – Издвојте необичне

трансформације. Које стилско средство учавате у истакнутим примерима? Размислите какве се животне мудрости сугеришу читаоцу оваквим сликовитим представама зла. – Зашто у бајкама увек побеђује добро? Образложите какве све поруке шаље та победа добра, имајући у виду пут којим је главни јунак морао проћи да би остварио свој циљ и препреке које је на том путу морао савладати.

Предложени задаци и радни налози представљају само окосницу тумачења и могу бити у нешто краћем и сажетијем облику на претходном часу подељени ученицима у виду смерница за истраживачко читање, док ће се на сваком конкретном часу интерпретације додатно усложњавати и гранати у низ нових подстицаја у оном правцу у ком их само тумачење и ученичко размишљање поводом прочитаног буду водили.

3. НЕКОЛИКО ТЕЗА О КОМПАРАТИВНОМ ТУМАЧЕЊУ БАЈКИ „АЖДАЈА И ЦАРЕВ СИН” И „БАШ-ЧЕЛИК”

Компаративно сагледавање унутрашњих значења и естетских вредности народних бајки „Аждаја и царев син” и „Баш-Челик” биће засновано на сродности уметничког обликовања слика зла, а као важне интеграционе чиниоце, поред истакнутог мотива, у први план ће ставити формалне аспекте ових дела – пре свега стилски образац понављања. Тиме речено, поставља се питање на који се начин понављања, као основни језичко-стилски принцип постојања и трајања народне књижевности уопште, уписују у композиционе одлике, а на који начин, с друге стране, доприносе значењском слоју истакнутих бајки. Поред тога, визуелне представе зла отварају могућност и за сагледавање специфичних наративних аспеката поставке простора, идући даље од понављања општих карактеристика бајковног модела, који подразумева просторну и временску неодређеност. Истовремено, у овом контексту, у сликама зла могуће је препознати и протумачити и скривену симболику чији се корени везују за народну религију и митологију.

Уколико у тумачењу кренемо од непроменљивих елемената бајке као жанра, а позивајући се на Пропову теорију о функцијама ликова, приметимо да су пред нама бајке које прате мање-више исти структурни образац. Јунак се удаљава од куће услед неке несреће или недостатка, пролази кроз одређене тешкоће, сукобљава се са противником у непосредној борби, да би га потом победио и, пошто је невоља отклоњена, вратио се натраг, где ће као награду добити краљеву кћер (в. Проп 1982: 34–70). Основно одступање које се у том контексту примећује у вези је пре свега са сложенијом компо-

зицијом² и разгранатијом фабулум, коју нуди бајка „Баш-Челик”. Проширени број функција које сусрећемо у овој бајци везује се за мотиве забране и њеног кршења, преваре и стицања чаробних средстава³.

Надаље, када посматрамо језичко-стилску обраду предочених садржаја, приметимо да као значајан везивни елемент фигурира понављање, и то најчешће по принципу утрајања. У вези с тим, интересантно је напоменути и то да понављање, као један од основних стилских поступака не само усмене књижевности, има изузетну архаичност, коју примећује и истиче Владимир Проп, а додатно потцртава Немања Радуловић (2009: 31), указујући на то да оно, поред тога што доприноси динамици, „ствара и неку врсту приповедачке обредности”.

У бајци „Аждаја и царев син” почетно утрајање удаљавања тројице царевих синова одласком у лов има за циљ да контрастно укаже већ на почетку на мудрост, интуитивност, промишљеност и опрезност најмлађег царевића, који се за разлику од браће неће брзоплето полакомити за зецом, скривеним у воденици. Исти принцип и исти ефекат остварује и тродневна борба са аждајом. С једне стране, она је ту да контрастно постави прерушеног царевића спрам других пастира и истакне његову супериорност, а с друге стране да равномерним понављањем укаже на његову изузетну снагу, вољу, јунаштво, одлучност и решеност да оствари свој циљ. Други тип утрајања примећујемо у вези са бабиним покушајем да открије где се налази скривена аждајина снага. У овом примеру, који одсликава утрајање у оквиру којег препознајемо два негативна резултата и један позитиван, обликовано је у правцу аждајиног испитивања искрености бабиних намера.

Сличне примере налазимо и у бајци „Баш-Челик”, с том разликом да је у овом контексту принцип понављања и утрајања далеко сложенији. Мо-

² Композициони образац бајке „Аждаја и царев син” развија само један ток радње од наносења штете, преко неколиких међуфункција, до стицања награде и отклањања штете и почетног недостатка, док је композициони образац бајке „Баш-Челик” у великој мери сложенији. Бајка почиње сложеним епизодним током, у оквиру којег се умеће почетак главног бајковног тока, унутар којег ће и почетни епизодни ток добити заједничко разрешење. При том треба истаћи да схема приповедања враћа формални образац прве бајке у почетну тачку, творећи кружну матрицу, а у другој бајци у средишњу тачку, творећи спиралну композициону структуру. Овај пример тако спада у ред оних који потврђују тезу Снежане Самарције да бајке једноставне структуре имају кружну композицију, док оне сложене структуре одликује спирални композициони образац (в. Самарција 1997: 96).

³ Према систему који нуди Владимир Проп у својој студији *Морфологија бајке*, реч је о следећим функцијама: „јунаку се изриче забрана” (Проп 1982: 34), „забрана се криши” (Проп 1982: 35), „противник покушава да превари своју жртву” (Проп 1982: 37), „жртва допушта да буде преварена и тиме нехотице помаже непријатељу”, „противник једноме од чланова породице наноси штету” (Проп 1982: 38). Након тога следи низ истоветних функција, које се јављају у обе бајке, да би се поново прекинуо додатним двама функцијама, које обогаћују ток радње бајке „Баш-Челик” – „јунак се проверава [...] и тиме припрема да добије чаробно средство или помоћника” (Проп 1982: 47) и „јунак стиче чаробно средство” (Проп 1982: 51).

тивом очеве самртне заклетве синовима покреће се прво у низу утрајања, које треба да нам сугерише контрастну поставку двојице старијих царевића спрам најмлађег. Доследним и непоколебљивим поштовањем очеве заклетве, рационално посматрано апсурдне, најмлађи царевић пристаје да све три сестре да првим просцима. „Док старија браћа имају 'профано' знање, он као носилац дубљег иницијацијског знања зна да ову заклетву треба испунити без обзира на њену привидну апсурдност” (Радуловић 2009: 77). Јунак се тако потврђује по својој мудрости, поштовању традиције, у којој испуњење заклетве, нарочито самртне, има изузетну важност, али несвесно, што ћемо тек касније видети, тиме стиче и одане помоћнике за предстојеће неприлике. По истом принципу долази до утрајања и у наредној епизоди у којој се сваки од царевића сукобљава са аждајом. Међутим, у овом случају реч је пре свега о градативном обрасцу⁴ – где се трећи сукоб показује и као најзахтевнији, те најмлађи царевић као највећи јунак, док се контрастност огледа тек у једној од наредних епизода – оној која слика однос јунака према сопственом подвигу. Утројеним препричавањем својих мегдана, иако се потцртава неоспорна храброст и витештво све тројице браће, уједно се истиче и скромност, одмереност и ненаметљивост најмлађег брата. Истакнути принцип понављања остаје конститутивни композициони образац до краја бајке, на ком се гради већина епизода и мотива – Баш-Челиково преварно ослобођење, царевићеви поновни сусрети са сестрама, те завређивање помоћника и чаробних средстава, потом поклоњена три живота, као и принцезин покушај да открије где је Баш-Челикова снага.

Поређењем претходно истакнутих композиционих елемената двеју народних бајки уочавамо и одређене приповедне поступке – паралелизам, надовезивање и уклапање⁵. Притом, бајка „Аждаја и царев син”, као структурно и композиционо једноставнија, постаје извор примера пре свега за паралелизам, а у нешто мањој мери за поступак уклапања (у контексту односа динамичних и статичних мотива), док се у бајци „Баш-Челик” поред поменутих два поступка, проналазе и примери за надовезивање. Поред датих наративних поступака, у контексту ове две бајке, постаје нарочито интересантан и уочљив још један, који се не доводи тако често у везу са усменом књижевношћу – реч је о постепеној фокализацији, односно сужавању, које се примећује у обликовању слике простора⁶. Фокализација на нивоу кретања јунака, којим се и посредује слика простора, сужава перцепцију на линији град – шума – рекавица и језеро – рекавица – подрум у бајци „Аждаја и

⁴ У сваком ступњу градативног понављања аждаја добија по једну главу више, те јуначки испит храбрости и снаге постаје све тежи. Такође, сходно реченом, треба истаћи да је у овом контексту остварено и атрибутско утрајање (три главе аждаје).

⁵ О датим приповедним поступцима в. Самарџија 1997: 64–66.

⁶ О оваквом приповедном третману простора у народним бајкама в. Радуловић 2009: 55, 56.

царев син”, односно вишеструко динамизовано друго царство – језеро – пећина – кула, механа – двор – девета соба или друго царство – пећина у бајци „Баш-Челик”.

Исти перцептивни и наративни образац прати и концепцију слика зла у обе бајке, у оквиру којег се мања јединица смешта унутар веће, а свака од њих носи дубљу симболику која своје конотативно значење изводи из етнoлошких и антрополошких тумачења. Да је овакав вид рашчитавања књижевног кода могућ сугерише и Немања Радуловић, указујући да овај начин набрајања и семантизације простора може имати ритуално порекло (уп. Радуловић 2009: 56). Оба низа који илуструју откривање скривене снаге⁷ аждаје односно Баш-Челика, језеро – вепар – зец – голуб – врабац (в. Карацић 1988: 77) и планина – лисица – срце – птица (в. Карацић 1988: 206), одликује исти образац сужавања. Први ниво конотације у тумачењу ових слика везује се за дидактичност народне бајке, која упозорава да је „зло оспособљено да се упорно брани и скрива, да се прерушава у разне облике и вешто измиче осуди”, као и да је „утолико опасније што може примити наизглед безазлене видове” (Николић 1999: 522), прикривајући своју ћуд. На другом нивоу конотације из предоченог низа слика могуће је ишчитавати трагове прежитака народних веровања.

Управо у овом контексту психоаналитички приступи тумачењу бајки имају најоправданије утемељење, јер је могуће препознати на симболичком нивоу одређене знакове који иду у правцу иницијацијске позадине сукоба јунака са чудовиштем. „Чудовиште је ту да натера на напор, савладавање страха, јунаштво” (Гербран, Шевалије 2009: 129), оно је симбол неизбежног корака у процесу сазревања и осамостаљивања јунака. А сам иницијацијски обред „одговара духовном сазревању” у оквиру којег иницирани постаје онај „који зна, који познаје мистерије, који је имао откривање метафизичке природе” (Елијаде 2004: 134). Такво тумачење додатно оснажује и мотив одласка у лов („Аждаја и царев син”), који једним краком своје симболике означава духовно трагање и путовање. На истом фону се развија и симболика планине или горе, реч је о просторима који су у почецима хришћанства симболизовали центре иницијације (в. Гербран, Шевалије 2009: 242). Међутим, кретање јунака кроз планину, шуму и остале „туђе” просторе увек подразумева и изложеност дејству натприродних сила и, тиме речено, његову угроженост.

Када говоримо о угрожености и угрожавајућем, важно је истаћи просторну маркираност митских бића која носе овај предзнак. Симболика језера и воде постаје посебно интересантна уколико имамо у виду да Баш-Челик

⁷ Немања Радуловић у овом мотиву спољашње душе и тзв. слабог места препознаје остатке анимистичког доживљаја света, који подразумева веровање да све ствари, предмети, биљке и животиње имају душу, док појаву животиња-помоћника (у нашем случају митских створења) објашњава као остатак тотемизма (Радуловић 2009: 131, 132).

и аждаја у митолошком систему спадају у тзв. водене демоне. Говорећи о аждаји, Веселин Чајкановић примећује: „Њен елемент уопште је вода: као што земаљски демон, Антеј, добија нову снагу када дође у додир са земљом [...], тако и аждаја, као водени демон, добија нову снагу када дође у додир са водом (када замочи главу у језеро [...])” (Чајкановић 1994: 262, 263), а „ако је водени демон заробљен, па окуси воде, одмах се ослободи и нестане га” (Исто 1994: 316). Стога није ни мало необично да аждаја израња из језера у обе бајке, као и да се истиче у бајци „Аждаја и царев син”, да је њена снага у језеру, а исту вредност има и слика ослобађања Баш-Челика. Истовремено, језеро „симболизује земљино око кроз које становници подземног света могу видети људе, животиње, биљке” (Гербран, Шевалије 2009: 327), те се и у том правцу потврђује хтонични карактер ових бића.

Надаље, могуће је поставити и питање зашто се бирају баш претходно истакнуте животиње као носиоци скривене снаге демонских бића, те пратити симболику која се за њих везује. Симболика свиње иде у правцу прождрљивости, незаситости, бездана, опскурних тежњи, похоте и егоизма (в. Гербран, Шевалије 2009: 922), а такође „у хришћанском предању вепар симболизује демона” (Гербран, Шевалије 2009: 1037). Зец представља пак амбивалентан симбол, с једне стране његово тумачење иде у раније поменутом правцу плашљиве, слабе и умиљате животиње, али треба имати на уму да он спада у ноћна лунарна створења. Сходно томе, други крак симболике иде у правцу истицања „неумерености, расипности, похоте, претеривања” (Гербран, Шевалије 2009: 1083). У истакнутом низу симболика лисице је апсолутно непроблематична – она је доследни и општепознати знак преварне и често злонамерне лукавости. Међутим, у овом контексту необична је употреба мотива птице, голуба и врапца. Птице по својој симболици углавном носе вишеструка позитивна и благотворна значења и тешко им се може приписати било каква демонска вредност. Ипак, могуће је и ту пронаћи стабилан асоцијативни систем повезивања. Народно веровање које се може препознати у овим сликама иде заправо у правцу универзалне митске представе о птицама као симболима душе или чак носиоцима душа умрлих (в. Гербран, Шевалије 2009: 756, 757).⁸

У датом контексту, а изван предочене симболике, за митска бића која представљају оличење зла – у првом реду змајеве, аждаје, але и остале немани – кроз различите жанрове, а и у нашим примерима, везују се управо

⁸ Паралелно је могуће поставити и питање зашто снага аждаје, односно Баш-Челика не може бити у огњишту и дрвету, односно сабљи и стрели, како ови демонолики противници, кушајући искреност својих саговорника, експлицирају у прва два („негативна”) ступња понављања (в. Караџић 1988: 77, 206). Реч је о предметима и симболима соларног значења, уз које се у прва два случаја сабирају и она значења која прате култ предака, а у друга два случаја она која прате библијску (старозаветну и новозаветну) симболику. Сходно томе, реч је о предметима који не могу служити бићима „друге стране”.

поменуते особине. Реч је о незаситим, неумереним створењима, код којих се повремено могу препознати и похотне тежње (нпр. отимање принцезе иде у том правцу), а лукавство представља једно од општих места у њиховом штетном или преварном деловању, као и у самом двобоју. Поред тога, народне представе зла врло често се везују за доживљај бездана, таме, мрака и безобличних подземних сила из неодређених дубина.

Добар показатељ истакнутог принципа јесте и просторно позиционирање аждајиних жртава у бајци „Аждаја и царев син”: „Одмах иза града твојега оца има једна *рекавица*, и у оној рекавици имају три шибљике; посети оне три шибљике, па удри њима по корену; одмах ће се отворити гвоздена врата од *великога њодрума* [...]” (Карацић 1988: 79; истицања М. Ћ.). Феноменолошки гледано, подрум је дно просторне вертикале, речима Гастона Башлара – мрачно биће куће, „које има удела у подземним силама” и простор којим се крећу спорија и тајанственија бића, а мракови задржавају и дању и ноћу (Башлар 2005: 39, 40). Символика подрума, тиме речено, иде у истом правцу као и символика јаме у народном схватању – она је ђавоље пребивалиште и визуелно опредмећење „оног света”. Од изнетог не одступа ни символика рекавице, односно воденице као, по народном памћењу, тајновитог места, које често запоседају нечастиве силе. На истом трагу се ишчитава и символика пећине, у којој пребива Баш-Челик са царевићевом женом. Пећине се перципирају „као места под земљом или у стени”, „удубљена у тлу или у планини, те мрачна” (Гербран, Шевалије 2009: 685). Описују се као „подземно подручје невидљивих граница, погибелни бездан кога настанују и из кога излазе немани” (Гербран, Шевалије 2009: 686). У бајци „Баш-Челик” пећина истовремено представља и место становања дивова, такође хтонских митских бића, изузетне физичке снаге, а сиромашних умних потенцијала и бројних негативних особина.

Бића „друге стране” као персонификоване зле силе поседују и свој специфичан кодекс супротан људском. Он подразумева често канибализам, уговор заснован на окрутности погодбе, као и различита кушања снаге⁹. Основни принцип разликовности гради се на релацији истицања душевних квалитета, у људском коду, спрам потенцирања физичке снаге, у кодексу оностраних бића. Сходно томе, кодови демонске стране одсликавају већи степен архаичности у свом систему, те су њихови узуси примитивнији (в. Радуловић 2009: 104–106). Истодобно прежитку давнашњих образаца који

⁹ Бајка „Баш-Челик” обилује примерима кодекса „друге стране” – сликовито упризорен канибализам дивова (в. Карацић 1988: 197–198), суптилно наглашен канибализам позитивних јунака (царевићевих зетова) који такође припадају оностраном обрасцу („овдје чоечја кост мирише” (Карацић 1988: 202)), кушање снаге најмађег царевића дивовским захтевом да мора јести људе с њима. У бајци „Аждаја и царев син” канибалистички мотив аждаје која прожидре двојицу старије браће у лову представља почетну ситуацију несреће и недостатка.

се пројектују на бића „друге стране”, када је реч о људском свету, долази до продора хришћанских мотива.

Тако се царевић из бајке „Аждаја и царев син” прерушава у пастира и води овце на испашу, у чему се врло јасно може наслутити религиозни симболизам, у оквиру којег се кроз однос пастир–стадо уводи реминисценција на библијску везу између Бога и народа Израела. Такође, симболика пастира иде и у правцу интуитивне мудрости и непрекидне будности, те заштите везане уз знање (в. Гербран, Шевалије 2009: 673). Овај други сегмент значења се конотативно повезује и са претходно изнетим тезама о иницијацијском аспекту јунаковог бајковног пута. У оквиру хришћанске симболике могуће је тумачити и пољубац царева кћери као извора снаге који ће омогућити царевићу победу. Наиме, она га љуби три пута и то у образ, око и чело. У овом гесту може се препознати духовно и мистичко значење пољупца као реплике Божје љубави и милости у човеку, сходно томе и обоготворења човека (в. Гербран, Шевалије 2009: 733). Такође, како се „краљева кћи придружује [се] симболу воде као праисконском елементу” (Гербран, Шевалије 2009: 418), остварује се уметнички изузетан паралелизам на релацији аждаја–царевић. Паралелно снази аждаје која се обнавља у додиру са водом, расте и духовна снага царевића у целову са царевом кћери, која ће му обезбедити победу у двобоју са овом немани. На овај начин се гради и амбивалентна симболика воде – док ће концентрисана у језеру добити хтонска обележја, симболички додир са њом кроз принцезин пољубац ићи ће у правцу развијања виталистичких значења обнављања и очишћења¹⁰. С друге стране, у бајци „Баш-Челик” примера за продор хришћанских мотива нема у толикој мери. Међутим, врло недвосмислено је уочљив један – оживљавање царевића водом са свете реке Јордан. Реч је о симболичком чину – обреду крштења, при чему јунаково оживљавање представља његово ново рођење у Христу.

У овом контексту, а у вези са сукобом добра и зла, као носећим бајковним принципом, могуће је указати и на неколико симболичких стадијума значења дате борбе. Зона Мркаљ, управо у вези са предоченим примером, у овом мегдану види сукоб који прераста у борбу између бога (симболички оживљеног царевића) и ђавола (Баш-Челика) (Мркаљ 2008: 227). На сличном трагу, Немања Радуловић истиче да се бајка поклапа „с јеврејским, хришћанским, исламским и зороастејским веровањем у коначну победу добра над злим и успостављањем вечите среће засноване на правди” (Радуловић 2009: 158, 159). Нада Милошевић Ђорђевић указује и на могућности тумачења у контексту астралне митологије, где би главни јунак бајке представљао персонификовани гром, а његова победа над аждајом одговарала побе-

¹⁰ У том контексту интересантно је истаћи да се царевић након сукоба са аждајом умива пре повратка натраг у двор, чиме врши својеврсни култни обред очишћења од додира са злом.

ди светлости над мраком (Милошевић Ђорђевић 2006: 13). У сваком случају, за било које од понуђених гледишта да се определимо, важно је истаћи да је у сва три тумачења реч о надиндивидуалном одмеравању противника и разрешењу сукоба са метафизичким надзначањем.

4. МЕТОДИЧКО ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Наставна обрада ове теме на часовима српског језика и књижевности у основношколском контексту, као што смо од почетка наглашавали, текла би у знаку наставникове тежње да се заснује истраживачки приступ са уважавањем принципа индивидуализоване наставе и са жељом да се постигне оптималан учинак у остваривању образовних, васпитних и функционалних циљева. Сходно томе, истицање, с једне стране, слика зла у виду различитих персонификација овог феномена и, са друге стране, понављања као темељног стилско-изражајног средства, пружило је могућност за иновативан приступ бројним формалним и садржинским аспектима дела у самом процесу тумачења, а посредством тога и афирмативан подстицај за остваривање бројних наставних циљева.

Уочавајући у тексту конкретне примере за поступак понављања ученици остварују увид у структурни образац бајке, непроменљивост редоследа функција које главни јунак испуњава, потом примећују различите ефекте који се могу реализовати датим стилским моделом, те наративне механизме. А то су све важни образовни циљеви наставног проучавања књижевних форми. Такође, могуће је уочити и како изучавање и разумевање формалних аспеката остварује васпитну улогу наставе. Композициони оквир подразумева праћење наизглед физички инфериорног јунака у сукобу са натприродним бићем изузетне снаге, који пролази кроз не тако мале и безначајне тешкоће, али својом врлином, упорношћу, честитошћу и одважношћу постиже циљ и побеђује. Сходно томе, истакнути образац даје подршку младом читаоцу да се суочи са неприликама и животним тешкоћама, да истраје на своме путу и никада не изгуби самопоуздање и наду у позитиван исход.

С друге стране, издвајање слика зла у први план, на садржинско-мотивском плану представља мудар подухват, који рачуна на заинтересованост ученика основношколског узраста за фабулу и ликове (в. Росандић 1986: 475). Међутим, пажња се, уместо типичног концентрисања на позитивне јунаке, преусмерава на негативне ликове, чиме се подстиче флексибилност мишљења, јача аналитичко запажање, те критичко промишљање и закључивање, а све су то битне функционалне вредности наставе, које је важно развијати од најранијег узраста. Надаље, васпитни аспекти наставног процеса се сасвим природно имплементирају у оваквом контексту, у ком се обезбеђује простор за вишеструко указивање како на епску, тако и на етичку раван супериорно-

сти главног јунака. Његово херојство, праћено човечношћу, пожртвованошћу и моралном узвишеношћу, а додатно упадљиво у контрастном односу према детаљно анализираним представама зла, прераста у витештво. Овиме се активира један од основних механизма учења – учење по моделу, у оквиру којег главни јунак бајке постаје узор преко којег ученик усваја позитивне ставове, склоности, карактерне особине и просоцијална понашања. Такође, у контексту истакнутог мотива, а у вези са образовним чиниоцима, обе бајке дају и мноштво подстицаја за упознавање ученика са традиционалним веровањима, нашом народном религијом и митологијом, те уделом етнолошког обрасца и могућностима његовог разумевања унутар датог жанра.

ЛИТЕРАТУРА

- Башлар (2005): Г. Башлар, *Поетика ђросѓора*, Београд: Алеф, Чачак: Градац.
- Бетелхајм (2015): В. Betelhajm, *Значење бајки. Значење и значај бајки*, Београд: Nova knjiga plus, Podgorica: Nova knjiga.
- Гербран, Шевалије (2009): А. Gerbran, *Џ. Ševalije, Rečnik simbola. Mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*, Novi Sad: Stylos Art, Kiša.
- Елијаде (2004): М. Eljajade, *Sveto i profano. Priroda religije*, Београд: Alnari, Lačarak: Tabernakl.
- Караѓић (1988): В. Караѓић, *Народне срѓске ѓриѓовијеѓке (1921), Срѓске народне ѓриѓовијеѓке (1853)*, Сабрана дела Вука Караѓића, књ. 3, Београд: Просвета.
- Марковић (2020): С. Марковић, *Иниѓерѓеѓација народне књижевности у разредној наѓстави*, Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу.
- Милошевић-Ђорђевић (2006): Н. Милошевић-Ђорђевић, *Од бајке до изреке. Обликовање и облици срѓске усмене ѓрозе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност, Чигоја.
- Мркаљ (2008): З. Мркаљ, *Насѓавно ѓроучавање народних ѓриѓоведака и ѓредања*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност, Чигоја.
- Николић (1999): М. Николић, *Меѓодика наѓставе срѓскоѓ језика и књижевности*, Треће, допуњено издање, Београд: Завод за уѓбенике и наставна средства.
- Проп (1982): В. Prop, *Morfologija bajke*, Београд: Prosveta.
- Радуловић (2009): Н. Радуловић, *Слика свеѓа у срѓским народним бајкама*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Росандић (1986): Д. Rosandić, *Metodika književnog odgoja i obrazovanja*, Zagreb: Školska knjiga.
- Самарѓија (1997): С. Самарѓија, *Поетика усмених ѓрозних облика*, Београд: Народна књиѓа, Алфа.
- Стојаковић (2000): П. Стојаковић, *Даровиѓости и креѓивности: савремени модели ѓодѓиѓања и развијања даровиѓости и креѓивности*, Сарајево: Завод за уѓбенике и наставна средства Републике Српске.
- Требејешанин (2015): *Џ. Trebješanin, Betelhajmova analiza bajki i psihičkog razvoja deteta*, u В. Betelhajm, *Значење бајки. Значење и значај бајки*, Београд: Nova knjiga plus, Podgorica: Nova knjiga, 329–340.

Чајкановић (1994): В. Чајкановић, *Српска српска религија и митологија*, Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партедон.

Milica T. Ćesarević

University of Belgrade

Faculty of Philology

PhD student

COMPARATIVE INTERPRETATION OF FOLK FAIRY TALES “AŽDAJA I CAREV SIN” AND “BAŠ-ČELIK” IN TEACHING

Summary: The first part of the paper offers a diachronic review of selected methodological perspectives of interpreting folk fairy tales and achieving numerous teaching outcomes. The attention is focused on individualized approach in interpretation, as well as on adequate differentiated learning tasks, with three levels of difficulty, on the example of interpreting folk fairy tales “Aždaja i carev sin” and “Baš-Čelik”. Putting the emphasis on the notion of evil and linguo-stylistic pattern of repetition, the comparative approach offers an insight into narrative procedures of parallelism, prolongation, incorporation and gradual focalisation, which lead to a more detailed understanding of the structural elements. The interpretation of the folk fairy tales deals with their formal features, as well as with ethnological and anthropological elements, and different connotative meanings.

Keywords: folk fairy tales, repetitions, image of evil, individualized teaching, methodology of teaching.